

K NĚKTERÝM OTÁZKÁM OSVÍCENSTVÍ V BALKÁNSKÝCH LITERATURÁCH

18. století je významné pro duchovní rozvoj evropských národů. Hospodářské, obchodní, kulturní i církevní styky slovanských i neslovanských národů na Balkáně nabývají vyšších forem. Také na Balkán pronikají racionalistické a osvícenské myšlenky. Jejich nositeli byli především řečtí osvícenci, kteří navazovali na evropskou kulturní tradici. Francouzská revoluce měla na Balkáně největší vliv právě na Řeky. Pod hesly osvícenství vedl se ideologický boj s feudalismem. U balkánských (slovanských a neslovanských) národů spojuje se stále více zápas za duchovní rozvoj s bojem za osvobození sociální. Národní osvobození se postupně stává nezbytnou podmínkou „osvícení“ lidu.

V našem příspěvku si povšimneme některých vlivů, vztahů a společných rysů ve vývoji tří sousedních balkánských literatur — řecké, srbské a bulharské — v 2. polovině 18. století a na začátku 19. století, poukážeme na některé dosud opomíjené společné vývojové zákonitosti a pokusíme se vyslovit názor na některé dosud nezodpovězené otázky.

V počátcích obrozenského úsilí balkánských národů působily významně (kromě faktorů vnitřních) dva faktory vnější: časté války Rakouska a Ruska s Tureckem a zahraniční emigrace, která sehrála podle některých badatelů „historickou úlohu“ v obrození jak řeckého, tak srbského a bulharského národa.¹ Je známo, že počátky srbských národně obrozeneckých snah začaly u srbských přesídlenců v jižních Uhrách. Podobná byla situace také v Řecku. Už po míru v Karlovci (r. 1699) i později se tisíce Řeků odstěhovaly do uherských měst, do Terstu, Vídně, do Moldavska, Valašska i Ruska. Vystěhovalectví z Řecka nabylo rozsáhlých rozměrů zvláště po francouzské revoluci. Podle svědectví tehdejších pramenů odstěhovalo se před francouzskou revolucí jen do Rakouska více než 80 tisíc Řeků. Po roce 1789 se tento počet ještě zvýšil. Vídeň, která představuje důležitou etapu v duchovním vývoji Dositeje Obradoviće, stala se obchodním, kulturním, společenským a revolučním centrem hellenismu mimo hranice Řecka. Vycházelo tu mnoho původních i přeložených řeckých knih.⁶ Zde byly vydány také první novořecké noviny a časopisy. Většina řeckých

¹ J. Nathan, *Bulharské obrození* (Praha 1950), str. 54. Viz též D. Kosev, *Za ideologijata na Paisij Chilendarski* ve sborníku Paisij Chilendarski i negovata epoha (BAN, Sofie 1962), str. 23, a V. Chadžinikolov, *Bálgaro-ruski stopanski otnošenija i vărzki do osvoboždenieto ni ot tursko igo* (Sofie 1957), str. 62.

obchodníků a osvětových pracovníků si nejen osvojila demokratické a liberální ideje, nýbrž je také dále propagovala a šířila. Jak ukázal už Dušan Popović, jméno Řek koncem 18. století a začátkem 19. století znamenalo ve slovanských zemích, v Rakousku, v Uhrách a jinde obchodník nebo městský člověk — způsobem oblékání i způsobem života.² Zahraniční řectví se kromě Vídne nejsilněji rozvíjelo v Pešti, v Moldavsku a v Rusku.

Mír v Kjučuk-Kajnardži (r. 1774) a později v Ajvali-Kavaku (r. 1779) tvoří jistý mezník v rozvoji buržoazních vztahů v balkánských zemích, hlavně v Řecku, a přispěl k aktivizaci osvobozenického úsilí. Ruským kupcům se otvírají černomořské úžiny. Vnitřní obchod v turecké říši podporuje vznik obchodní malovýrobní vrstvy. Jak v samotném Řecku, tak v řeckých koloniích zahraničních dochází k intenzivnímu rozvoji především loďarství a obchodu. Vzniká hospodářsky silná buržoazie. S tím souviselo také nacionální a duchovní obrození řeckého lidu. Množí se počet škol v Řecku i v emigraci, do nichž pronikají pokrokové myšlenky francouzského osvícenství. Spisy Voltairovy a Rousseauovy vyvolávají živé diskuse, jsou stejně nadšeně přijímány, jako ostře odmítány. Roste počet vydaných knih.

Není na škodu si připomenout, že v 18. století zesiluje v Řecku kleftské a armatolské hnutí, které dostává masovější a organizovanější charakter. Revoluční situace, která byla vyvolána ruskou invazí do Řecka (1769 až 1770) a o dvacet let později francouzskou revolucí a přítomností francouzských vojsk na Ionských ostrovech, vzbuzovala u řeckých lidových mas značné naděje na osvobození z tureckého jha. K revolucionizaci lidu významně koncem 18. století přispělo revoluční dílo Rigase Ferreose i kleftské lidové písně, které duševně připravovaly lid k povstání.³ Hospodářská, politická a kulturní situace v Řecku se silně projevovala v sousedních zemích. Podle I. Šišmanova hajductví a hajducké písně byly v Bulharsku 16.—18. století důkazem existence politicko-společenského protestu.⁴

Povšimněme si stručně, jaká byla tehdy v Řecku a v řeckých koloniích zahraničních kulturně politická situace. Ve srovnání s předcházejícím stoletím, kdy s výjimkou Kréty a ostatních ostrovů byla zvláště básnická tvorba dosti chudá a bez vysokých uměleckých hodnot, dochází v 18. století na kulturním poli k jistému oživení. Vedle prozaických děl světového charakteru objevují se také satirické a epické básně, opěvující různé historické události. Byly psány jazykem, který měl dosti blízko k jazyku lidovému a k jazyku hovorovému. S naším tématem souvisí činnost básníka Kesariose Dapontese (1714—1784), který byl považován ve své době nejen za významného básnického tvůrce, nýbrž i za prozaika a historika. Jazyk jeho prací obsahoval mnoho prvků pronikajícího lidového jazyka, tzv. dimotiki.⁵

Avšak počátky řeckého osvícenského hnutí jsou spojovány s dílem a činností dvou „nejslavnějších Řeků“ 18. století — Evgeniose Vulgarise

² J. K. Kordatos, *Istoria tis neoteris Elladas*, sv. 1 (Athény 1957), str. 215—217.

³ M. Avgeris, *Zitimata tis logotechnias mas*, sv. 1., 1964, str. 95.

⁴ Sborník Paisij Chilendarski i negovata epocha (BAN, Sofie 1962), str. 9.

⁵ M. Avgeris, cit. dílo, str. 125.

(1716–1806) a Nikiforose Theotokise (1731–1800). Vulgarisovi se dostalo vzdělání v Itálii a později v Německu. Byl ovlivněn filosofy Lockem, Leibnitzem a Wolfem. Už za svého učitelského působení v Jannině dostal se poprvé do rozporu se svými kolegy a tamními duchovními. Jannina byla v té době největším buržoazním kulturním centrem předrevolučního Řecka. Odtud pocházelo mnoho bohatých obchodníků a vzdělaných lidí, působících v Řecku i v zahraničních řeckých koloniích. Odtud si také Katerina II. pozvala učitele pro svého synovce. Zde vládl Ali paša, zvaný Janninský, osvícený monarcha, reformátor a milovník literatury a umění.⁶ Dogmatická řecká církev v Jannině odmítala ostře Vulgarisovy osvícenské myšlenky. Vulgaris byl nucen odjet na Svatou horu, kde přijal místo ředitele Athonské akademie. Za šest let svého tamního působení (1753–1758) zvýšil počet posluchačů z 20 na 200. Přednášel zde filosofii, matematiku, fyziku a teologii. Byl však odtud vyhnán patriarchou Cyrilem, neboť prý jeho názory odporovaly pravoslavné církvi. Teprve v Cařihradě nachází Vulgaris na krátkou dobu pochopení u rusofilsky orientovaného patriarchy Serafima II. I zde však byl brzy obviněn z ateismu a novotářství, neboť se zasazoval o to, aby se ve školách vyučovalo přírodním vědám. Vůbec boj za zavedení fyziky a matematiky do škol od poloviny 18. století byl v Řecku bojem výrazně ideologickým. Fyzika se stala podle svědectví současníků synonymem svobody.⁷ Spolu s Vulgarisem byli obviněni z ateismu také osvícenci Athanasios Psallidas, Methodios Anthrakitis, Iosipos Misiodakas aj. Kulturní obrození v Řecku probíhalo v ostrém střetávání s cařihradskými fanarioty a s vyšším řeckým duchovenstvem. Řecké vrstvy v Cařihradě se postavily proti osvícenským myšlenkám a proti rodícímu se národně osvobozeneckému hnutí řeckého lidu. Anthrakitise dokonce cařihradský patriarchát donutil spálit jeho knihy.

V prvních letech své činnosti byl Vulgaris nadšeným obdivovatelem Voltaira. Přeložil některá jeho díla a jedno z nich (Memnon čili Lidská moudrost) dokonce ve verších. Vulgarisovy překlady přispěly k větší Voltairově popularitě i mezi řeckým duchovenstvem. Vulgaris psal s cílem vzdělat lid a vnuknout mu myšlenku povstání proti Turkům. Zvláště za svého působení v Rusku (1772–1774 a 1787–1789) vydával výzvy a letáky, které tajně kolovaly po Řecku, obracel se na svoji ochránkyni Katerinu II. s prosbami, aby pomohla osvobodit jeho vlast. Za původní i překladatelskou činnost (překládal též do ruštiny) zasloužil si Vulgaris členství v Ruské akademii věd.⁸

Vulgarisovým současníkem byl Damodosův žák Nikiforos Theotokis, který svými názory a svým dílem ovlivnil Dositeje Obradoviće. Italská studia matematiky a přírodních věd mu otevřela cestu do Cařihradu,

⁶ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 402–404.

⁷ Je zajímavé, že revoluční básník Rigas Ferreos, zvaný též Velestinlis, vydal r. 1790 příručku *Fysikis Apanthisma dia tus agchinoas ke filomathis Ellinas* (Antologie fyziky pro důvtipné a učenlivé Řeky).

⁸ G. I. Zoidis, *Patroparadoti filia, Ellada-Rossia*, sv. 1 (1958), str. 85 a násl. V knize *Stochasmi is tus parontas krisimus kerus tu Othomaniku kratus* (Úvahy o současné kritické době osmanské říše), kterou Vulgaris uveřejnil r. 1771 bez uvedení svého jména, položil základy řecké rusofilské politiky. Prosazoval rozbití turecké říše a vytvoření řeckého státu.

Jassů i Lipska, kde tiskl svá díla. Pro své liberální názory byl pronásledován řeckou církevní reakcí a stejně jako Vulgaris se uchýlil do Ruska, kde proslul hlavně jako duchovní.

Koncem 18. století vstupují do řecké poezie Rigas Ferreos, Athanasios Christopulos (později byl jeho poezií ovlivněn P. R. Slavejko) a Ioannis Vilaras. Rigas vyzvedl patos povstání a svými revolučními názory předběhl dobu. Vychován francouzským revolučním humanismem, stal se hlasatelem balkánské federace. Vilaras, povoláním lékař, patřil k nejosvícenějším duchům své doby. Byl fanatickým zastáncem lidového jazyka. Prosazoval fonetický princip a zavrhoval historický pravopis.⁹ V tom nám připomíná Vuka Karadžiče.

V období rozkvětu řeckých kolonií v zahraničí (od osmdesátých let 18. století) docházelo ke značné diferenciaci v inteligenci, která byla vyvolána sporem o jazyk. Jazyková otázka v Řecku, v Cařihradě a ve velkých evropských centrech, kde žili Řekové, vypukla na rozhraní 18. a 19. století; ovšem lidový jazyk pronikal do literatury už mnohem dříve. Zastánci lidového jazyka, tzv. dimotikisté (I. Vilaras, A. Psallidas, D. Filippidis, Konstantas, Christopulos, D. Fotiadis aj.) se vyslovovali pro zavedení lidového jazyka do literatury, zatímco atticisté prosazovali návrat ke staré řečtině. Někteří volili střední cestu, byli toliko pro zjednodušení archaizující řečtiny (Kumas, Vardalachos, M. G. Ambelakiotis, D. a N. Darvarisové aj. v čele s Adamantiosem Koraisem).¹⁰

Kromě Vulgarise a Theotokise působila ještě celá řada osvícených a racionalisticky myslících tvůrců. O některých z nich se zmíníme dále v souvislosti s dosud neprobádanými otázkami okolo Dositeje Obradoviće a Paisije Chilendarského.

O významu a místě Dositeje Obradoviće (1742 nebo 1743–1811) ve vývoji srbského písemnictví zasvěceně pojednal už mimo jiné J. Skerlić. I v nejnovější srbské literatuře o něm a o době, v níž žil, nacházíme některé syntetizující soudy. Srbská literární historie však zdá se, stále ještě se nemůže zbavit jednostranných pohledů na Dositejovo dílo. Někteří srbsští badatelé se v poslední době pokoušejí ukázat — bez dostatečných důkazů — na Dositejovo sepětí se západoevropskou literaturou a filosofií jeho doby, aniž přitom dostatečně zkoumají Dositejův vztah k Řecku a řecké literatuře.¹¹

Sledujeme-li však všestranněji Obradovićovu životní dráhu a jeho literární dílo, nacházíme ne jeden důkaz o řeckých literárních vzorech a myšlenkových vlivech. Je to zřejmé tím spíše, uvědomíme-li si, že Dositej se seznámil s řeckou náboženskou a světskou literaturou bezprostředně na řecké půdě. Osvícenské a racionalistické myšlenky západní Evropy se k němu dostávaly zpočátku, v prvním období, právě prostřednictvím řeckým.

Obradovićovy názory o osvěcení a vědě byly spojovány, podobně jako u jeho řeckých současníků, s Ruskem, kam odjížděli do teologických škol a akademií. Připomeňme, že také Dositej pomýšlel na odjezd do Moskvy

⁹ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 574; M. Avgeris, cit. dílo, str. 127.

¹⁰ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 568.

¹¹ J. Deretić, *Dositej i njegovo doba* (Bělehrad 1969).

nebo Kyjeva, aby se oddal studiu teologie.¹² Po několika letech však změnil své záměry a odjel do Řecka, na Svatou horu. Na Athosu byla teologická akademie, v níž působila řada významných řeckých osvícenských činitelů, mezi nimi E. Vulgaris. Dositej odjel na Svatou horu, podle vlastního doznání, právě za Vulgarisem. Když však r. 1765 po dlouhé cestě se zastávkami na Athos dorazil, Vulgaris už tam dávno nebyl. Jak si vysvětlit, že Obradović jel za někým, kdo tam už téměř sedm let nebyl? Věděl o tom, nebo nevěděl? Vulgaris byl již dávno v Cařihradě, když Dositej na Svatou horu dorazil.

Na své cestě na Svatou horu se Dositej, jak se dovidáme z jeho autobiografie, zastavil na Kerkyře, kde se u učitele a vzdělance Andrease Petritsopolose učil celých třináct měsíců „filologickým výkladům rétorů a poetů řeckých“.¹³ Na ostrově Chios setkal se s bohatými kupci i s popem Agapiosem, který kromě řeckých knih měl i vybraná díla latinsky psané (přesněji však bude třeba říci: latinkou psané) literatury, jak se o tom sám Obradović zmiňuje.¹⁴ Agapios byl silně protivoltairovsky zaměřený archimandrita, který dokonce později napsal *To fanari tu Diogenu* (r. 1803) jako drama, v němž satiricky karikoval Voltaira.¹⁵ Také Dositejovo setkání s učitelem Nikolasem Argentiosem a lékařem Skilicou bylo jistě užitečné pro jeho ovládnutí řečtiny i pro jeho další orientaci.

Na Svaté hoře se Obradović sice nesetkal s Vulgarisem, mohl však zde poznat jiného věhlasného řeckého literáta a církevního činitele Dapontese (občanským jménem Konstantinos). Ten zde žil od roku 1753 až do své smrti r. 1784 pod jménem Kesarios. Dapontes proslul ve své době jako všestranně vzdělaný historik, jehož díla byla známa a čtena i po jeho smrti. Můžeme s velkou pravděpodobností předpokládat, že Dositejovi byla známa Dapontesova díla *Chronografia* a *Katalogo istoriko*, která přinášela informace historického a společenského charakteru.

Srbská odborná literatura — na rozdíl od řecké — řadí k hlavním nositelům duchovního hnutí 18. století v Řecku, kteří byli dobře seznámeni se západoevropskou kulturou, vědou a filosofií a kteří usilovali o jejich šíření ve své zemi, také Ieroteose Dendrinose. Zřejmě proto, že jej Dositej Obradović nazývá „novým řeckým Sokratem“.¹⁶ Ve svém díle *Život i priključenija nám ho Dositej* popsal jako „zapřisáhlého nepřitele mni-chů“. Dendrinos působil ve Smyrně celých 46 let. V jeho hellenské škole, založené rodákem z ostrova Chios Pantoleonem Sevastopulosem, zůstal Obradović tři roky. Podle vlastního doznání sál zde také „mléko athénsko-řecké rétoriky“ a homérskou poetiku. Kromě studia teologie a nové řečtiny měl tedy zde Dositej možnost poprvé proniknout hlouběji do řecké klasické literatury.

Byl však Dendrinos opravdu takový? Zcela protichůdná svědectví

¹² J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, novo ispravljeno izdanje u redakciji Vl. Čorovića (Bělehrad 1923), str. 241 a násl.

¹³ Vl. Djordjević, *Grčka i srpska prosveta* (Bělehrad 1896), str. 159.

¹⁴ *Život i priključenija Dimitrija Obradovića, nazvanoga u kaludjerstvu Dositeja* (Pančevo, s. a.), str. 152.

¹⁵ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 310.

¹⁶ J. Skerlić, cit. dílo, str. 275.

o něm podal osvícenec Adamantios Korais.¹⁷ Podle řeckých historiků stál Dendrinos proti přírodním vědám a pedagogice a zásadně odmítal západoevropskou vzdělanost. Dokonce striktně zakazoval svým žákům cestovat do Evropy, neboť se prý pak vracejí s novými myšlenkami a stávají se z nich ateisté.¹⁸ Proto těžko můžeme souhlasit s T. Manojlovičem, že „Dositej prostřednictvím Ieroteose přišel poprvé do bezprostředního styku s racionalistickými a osvícenskými myšlenkami 18. století“, že se pak tyto ideje staly základem a zůstaly i nadále „neodvolatelným podnětem a ukazovatelem celého jeho vzdělání“. „Řecký učitel“ — pokračuje Manojlovič — „mu otevřel opravdu cestu k moderní evropské vzdělanosti a jeho [tj. Dositeje — I. D.] podivným způsobem Smyrna přitáhla bližší k západní Evropě“.¹⁹ Podobná tvrzení jsou však nepodložená a nemohou odpovídat skutečnosti. Fakt je, že Dendrinos byl velmi vzdělaný muž. Znal antickou literaturu a dovedl pro její studium získat své žáky. V Dendrinosově „vysoké škole“ však Dositej těžko mohl získat racionalistické myšlenky. Dostalo se mu však dobrého vzdělání v nové a staré řečtině. Náš závěr potvrzuje i případ Iosipose Misiodakase, kterému Dendrinos přímo zakázal odjet do západní Evropy, neboť by se z něho mohl stát ateista.²⁰

Misiodakas byl člověk s vysokým vzděláním a vrozenými vlohami učitelskými. Zajímal se o pedagogiku, fyziku, zeměpis, prosazoval lidový jazyk a stavěl se proti klasicismu. Hořká historie jeho života, nazvaná Apologia (r. 1780) silně připomíná Obradovićův Život i priključenija. Nebyla snad čtyřicetiletému Obradovićovi Misiodakasova kniha podnětem a vzorem? Je tu shoda více než nápadná také v tom, že Dositej začal psát o svém životním osudu právě po přečtení Misiodakasova spisu. Misiodakas byl jeden čas spolu s Vulgarisem učitelem na Athonské akademii. V úvodu ke svému dvousvazkovému dílu *Theoria tis geografias* se zastává „prosté“ řečtiny a zdůrazňuje nutnost vzdělání lidu.²¹

Koncem 18. století zesílilo národní povědomí buržoazie v řeckých koloniích v Rakousku, Uhrách, Rusku, Německu, Itálii, Moldavsku i jinde. Zvláště Řekové v cizině napodobovali evropskou buržoazní kulturu a chtěli být v každém směru Evropany. Změny v mravech, chování, oblékání apod. nazývali tenkrát politika.²² Nové společenské znaky se odrazily také v literatuře. N. Theotokis např. ostře vystoupil proti osobnímu obohacování, ziskuchtivosti a mamonářství ve svém nejznámějším díle *Kyriakodromion ton Evangelion*, které Obradović později přeložil do srbštiny. *Kyriakodromion* bylo psáno jazykem mnohem srozumitelnějším než jiná Theotokisova díla a překlady. Snažil se o očištění řečtiny od cizích slov, třebaže stále ještě přehlížel řeckou „prostomluvu“.

Zmínili jsme se již o Vulgarisově vztahu k Voltairovu dílu. V souvislosti s Dositejem Obradovićem uveďme, že od počátku posledního dese-

¹⁷ J. Skerlić, tamtéž; B. Ordynskij, *Adamantij Korai — prosvetitel novych grekov* (Moskva 1857), str. 9.

¹⁸ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 559.

¹⁹ T. Manojlovič, *Romantično proleće Dositeja Obradovića*, *Letopis Matice srpske*, roč. 137, kn. 387, sv. 6, 1961, str. 521.

²⁰ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 559.

²¹ Tamtéž, str. 575.

²² V tom smyslu chápal „politiku“ Obradović i Paisij, jak je zřejmé ze zmínek v jejich dílech.

tiletí 18. století se situace ve vztahu k Voltairovi u řeckých osvícenců změnila. Voltaire přestal být milovaným filosofem ruského dvora. Proto také Vulgaris změnil své názory a Voltaira ostře odsoudil. Řecký patriarchát „zjistil“, že Voltaire byl ateistou a r. 1793 vydal proti němu odsuzující pamflet. Ve Vulgarisových šlépějích šel také Theotokis, který r. 1793 vydal rozsáhlý spis proti Voltairovi. Vzniká tu přirozeně otázka: Nebyl právě Dositej Obradović ovlivněn názory těchto a jiných řeckých představitelů ve svém vztahu k Voltairovi? Skerličovi stačí pouze konstatování: „Karakteristično je da Dositej nikako ne navodi glavnog filozofskog pisca XVIII veka u francuskoj književnosti, Voltaira...“²³ V dosavadní literatuře o Obradovićovi vysvětlení nenajdeme. Domnívám se, že kořeny Obradovićova negativního vztahu k Voltairovi a jeho dílu (které mohl znát a jistě znal v řeckých překladech) se mohou hledat především v odmítavém vztahu jeho řeckých učitelů.

Vliv řeckých racionalisticky a reformisticky orientovaných činitelů na Dositeje, především v otázce reformy pravoslavné církve, již dosti přehledně rozebral Skerlič. Řečtí církevní reformátoři a ruská teologie zprostředkovali Dositejovi západoevropské ideje. Bezprostřední Obradovićův styk s kulturním a duchovním hnutím západní Evropy však nelze přesně klást do roku 1771, kdy přišel do Vídně, jak tvrdí Skerlič.²⁴ Ani po příchodu do Vídně se Obradović nemohl hned seznámit se západoevropským racionalismem přímo, nýbrž zprostředkovaně — prostřednictvím řeckých překladů západoevropských děl. Vždyť Obradović, když přišel do Vídně, neuměl německy ani francouzsky. Řečtinu však ovládal už tak dokonale, že mohl vyučovat děti řeckých obchodníků. Jedině znalost řečtiny mu umožnila, aby se ve Vídni orientoval. Řecký kaplan Anthimos, znalec starořecké literatury, mu pomohl sehnat místo domácího učitele u bohatého řeckého obchodníka Nikolaje Dimitrija Stojča.

Dositej se tedy hned na počátku svého pobytu dostal do řeckých velkoobchodnických, racionalisticky a nacionálně orientovaných kruhů. I brzké seznámení s konsiliářem a literátem Filippidisem mělo pro Dositeje značný význam. Proto za málo podložené a nevěrohodné je možné pokládat Deretićovo tvrzení, že Dositej za svého pobytu ve Vídni (1771 až 1777) získal první racionalistické vzdělání ve francouzštině, kdy prý jeho učitel ho usměrnil ve francouzské a anglické literatuře.²⁵ Opakuji znovu: Dositejovy začátky racionalistického vzdělání je třeba hledat v samotném Řecku — na Kerkyře, Chiosu, ve Smyrně i na Athosu. Nikoliv tedy prostřednictvím němčiny a francouzštiny, jak tvrdí Deretić,²⁶ nýbrž především pomocí řecky psaných nebo do řečtiny přeložených děl seznamoval se Dositej se západoevropskou literaturou a filosofií.²⁷

„Každý národ“ — psal D. Fotiadis (Katardzis) — „dává přednost svému nejlepšímu nářečí, v němž píše. Na celém světě... žádný nemá tu moc dát slovu patos, není-li to slovo v ústech lidu“. Podobné názory našly své zastánce právě v řeckých vzdělaných kruzích ve Vídni. V době, kdy tam

²³ J. Skerlič, cit. dílo, str. 280.

²⁴ Tamtéž, str. 277.

²⁵ J. Deretić, cit. dílo, str. 137.

²⁶ Tamtéž, str. 165.

²⁷ Např. r. 1794 vydal ve Vídni Řek Kodrikas Fontenolovo dílo *Entretiens sur la pluralité des mondes*.

byl Obradović, vydal už zmíněný Daniil Filippidis spolu s Grigorisem Konstantasem historicko-místopisný spis Neoteri geografia, psaný v lidové řečtině. V jeho úvodu dokazují, proč je třeba užívat lidového jazyka v literatuře. Pozdější Filippidisův překlad Condillacovy Logiky (r. 1801) je provázen rozsáhlým úvodem o jazyce, stejně jako překlad Historiae Filippicae Troga Pompeia.²⁸ Revoluční básník R. Ferreos vydával za Obradovićova pobytu ve Vídni své překlady z němčiny a francouzštiny v „prosté“ řečtině. Snaha psát srozumitelným jazykem byla výrazným rysem demokraticky a pokrokově orientovaných řeckých činitelů v zahraničí.

Jak známo, Srbové začínají psát „prostým nářečím“ už počátkem 2. poloviny 18. století. Souviselo to s vytlačováním latiny z církve a ze škol. Teprve D. Obradović však podal „racionální teorii literatury v lidovém jazyce“.²⁹ V článku Jest li polezno u prostom dijalektu na štampu što izdavati Dositej razí princip psát prostě a srozumitelně pro lid i pro ty „nejposlednější sedláky a pastýře“.³⁰ Při prosazování lidového jazyka hrála svou úlohu jak racionalisticko-osvícenská hlediska, jejichž kořeny tkvěly v současné západoevropské myslí a která se k Dositejovi dostávala dlouho řeckým prostřednictvím (na což Deretić zapomíná),³¹ tak hlediska národně obrozenácká, vycházející z duchovního vření domáćho. Shodně s řeckými osvícenci zdůrazňoval Dositej racionálně pedagogickou funkci lidového jazyka jako nástroje rozumu a osvícení. Proto je lidový jazyk racionálním jazykem jak pro řecké osvícence, tak pro Dositeje.³² Adelungovo pravidlo „piš, jak mluvíš“ propagované Mrkaljou na počátku 19. století se už téměř dvacet let předtím pokoušeli realizovat někteří řečtí osvícenci tím, že začali psát zcela foneticky. Zjednodušený a racionalizovaný jazyk i psaní se staly jedněmi z hlavních prostředků kulturního rozvoje a osvícení lidu.

Obradovićovy názory na mateřštinu se v mnohém velmi shodují s těmi, jež vyslovovali řečtí dimotikisté koncem 18. století. Formální i obsahové shody jasně ukazují, že Obradović v otázce zavedení lidového jazyka do literatury navazoval nejen na domácí tradici (Venclović, Orfelin), nýbrž že na něj působily živé diskuse a psané práce řeckých osvícenců ve Vídni. Obradovićův racionální přístup k jazyku, jemuž rozumí lid, ukazuje na své řecké předchůdce, třebaže se o nich Dositej výslovně nezmiňuje.³³ Obradovićovo úsilí o opuštění starého církevního jazyka a zavedení „lidové“ srbsčiny připomíná vystoupení řeckých reformátorů proti atticismu a archaické řečtině. Řečtí osvícenci, kteří prosazovali lidovou řečtinu v literatuře, poukazovali ve své polemice s atticisty, že antičtí tvůrci psali ve své době jazykem, který byl lidu srozumitelný. Tenkrát tak mluvil lid, zatímco dnes je týž jazyk pro něj nesrozumitelný. V každém případě Obradovićova myšlenka, že „obštenarodni jezik i govorenje“ musí být li-

²⁸ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 572. Není bez zajímavosti, že Dositejovo Sobranie raznih naravoučiteljnih vešterj v polzu i uveselenie vyšlo ve Vídni roku 1793, pouhé dva roky po vydání díla Neoteri geografia Řeků D. Filippidise a G. Konstantase.

²⁹ J. Škerlić, cit. dílo, str. 154.

³⁰ *Dela Dositejeva*, kn. 6, Pančevo, s. a., str. 118 a násl.

³¹ J. Deretić, cit. dílo, str. 48.

³² Tamtéž, str. 53.

³³ J. Škerlić, cit. dílo, str. 299.

terárním jazykem, je shodná s podobnými nebo stejnými názory řeckých osvícenců 2. poloviny 18. století.

Řecký a srbský tisk, o němž se tu chceme stručně zmínit v souvislosti s jazykem, patří k prvním na Balkáně, nebereme-li v úvahu *Courrier de Moldavie*, vycházející v rumunštině a francouzštině už roku 1788 (z něho se však nezachoval jediný výtisk).³⁴ Počátky srbského tisku jsou těsně spjaty s řeckým osvícenským a reformátorským hnutím ve Vídni. V žádosti o povolení vydávat řecký denní list psali bratři Puliosovi na podzim roku 1790, že list bude psán „v prostém jazyce“.³⁵ V témže přípise žádali Puliosovi o povolení vydávat také „slaveno-srbské“ noviny. Jak známo, několik měsíců po prvním čísle řeckého listu *Efimeris* vyšly také srbské noviny, nejprve pod názvem *Serbskija povsednevnija noviny*.³⁶ Uvádíme to zde proto, že v úvodníku 1. čísla obou listů, řeckého i srbského, se téměř doslova opakují táž slova o tom, že noviny budou psány „prostým“, tedy lidu srozumitelným jazykem. V úvodníku srbského listu se psalo, že list bude „na prosto slaveno-serbskom jazycje sačinjavati kako bi vsjakago čina i dostojanstva lica takovija razumjeti mogli“.³⁷ Ve skutečnosti však, jak už ukázal *Skerlić*, šlo o ruskoslovanštinu s příměsí srbštiny.³⁸

Vraťme se však ještě k některým dalším srbsko-řeckým paralelám. Už V. Djordjević se pokusil srovnat život a názory *Dositeje Obradoviće* a *Adamantiose Koraise* (1748–1833). Oba, každý svým způsobem, vystoupili proti honosnosti církve, proti kněžím a patriarchům, kteří odmítali nové myšlenky ve vědě. Ostrá kritika náboženského dogmatismu a přežilých církevních institucí je jedním z podstatných rysů, který oba vzdělance spojuje. *Dositejova* i *Koraisova* kritika mnišstva obsahovala jak ideologický (zřídít místo klášterů školy a jiné užitečnější instituce), tak filologický a literárně autobiografický prvek. *Dositej* toto stanovisko vyjádřil v díle *Život i priključenija* slovy: „ukázat na neúčinnost klášterů ve společnosti“.³⁹

Jak u *Dositeje*, tak u *Koraise* najdeme zpočátku touhu po osobním vzdělání. Později však usilovali o osvícení celého národa. Podle *Deretiće* „*Dositej* se postupně stává z josefinisty a kosmopolity v duchu 18. století nacionalista, člověk 19. století“.⁴⁰ *Korais* se dostává k národnímu uvědomění návratem k antice. Uvědomil si totiž, že osvícená Evropa čerpá z plodů vzdělanosti antického Řecka. Jeho návrat k pramenům literatury měl mimo jiné ukázat na nepřerušenu kontinuitu vývoje řeckého etnika a řecké kultury. Otázka kultury pak byla jak u *Dositeje*, tak u *Koraise* spojena s jazykem, v němž viděli nástroj, který umožní šíření poznatků ze všech oborů lidské činnosti.

Srbštině a řečtině osvícenci měli společnou víru v moc výchovy a vzdělání. *Korais* i jiní řečtině osvícenci viděli ve vzdělání prostředek k osvobození Řecka. Odtud pramenila i kritika církve, o níž jsme se již zmínili. Ostatně,

³⁴ J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 587.

³⁵ Tamtéž, str. 586–588.

³⁶ J. Skerlić, cit. dílo, str. 100.

³⁷ Tamtéž, str. 101; J. K. Kordatos, cit. dílo, str. 588.

³⁸ J. Skerlić, cit. dílo, str. 101.

³⁹ J. Deretić, cit. dílo, str. 170.

⁴⁰ Tamtéž, str. 36.

zdůrazňovali, učenost je plodem starých Hellenů. „Chceš, aby tě neuráželi? Uč se, rozmýšlej, neposlouchej ty, kteří tě chtějí odvrátit od moudrosti“ — vyzýval Korais své soukmenovce.

Hlavní Obradovičovou osvícenskou myšlenkou bylo, jak ukázal Deretić, že srbský národ, který byl v té době nevzdělaný, musí přijímat plody vzdělanosti jiných národů. Odtud také pramenily jeho sympatie k osvícenským snahám v Řecku. Je zajímavé, že nejen Korais, ale i Obradović věřil, že osvobozené Řecko dosáhne a překoná ostatní národy, „neboť Řecko je přirozenou vlastí a nejpríjemnějším místem pobytu múz“. Tato víra se u obou osvícenců dále upevňovala úměrně tím, jak se bezprostředně seznamovali s kulturním bohatstvím starých i nových Řeků. Obradović zdůrazňoval, že když se „Řekové nestydí jezdit do osvícené Evropy a tam čerpat vědecké poznatky, tím spíše by se neměli stydět Srbové“. V předmluvě ke svému dílu *Etika* přiznal Řekům „prvenství ve všech vědách a uměních“. Dositejova i Koraisova koncepce kultury spočívala v tom, že v rozvoji obecné lidské kultury, v přijetí jejího bohatého dědictví viděli cestu ke kulturnímu obrození a osvícení lidu.⁴¹

Na starou kulturu se Obradović i Korais dívali každý svým způsobem a přistupovali k ní každý ze svého stanoviska. Dositejovi byla stará srbská kultura nepraktická, nepoužitelná pro měšťanského člověka. Proto už na počátku své činnosti zahrhl základní prostředek, pomocí něhož se udržovala — její nelidový rusko-slovanský jazyk.

Koraisův vztah k antickému dědictví byl rovněž kritický. Prostředek k osvícení svého lidu a k probuzení jeho národního povědomí viděl v kritickém vydání děl starých tvůrců s obsáhlými úvody v „prostém našem jazyce“. Chtěl umožnit studium antických děl nejen těm, kdož se zajímají o starý jazyk, nýbrž i „prostým lidem“. U Koraise se tu pojila — na rozdíl od Obradoviće — také myšlenka ukázat Evropě, která podle jeho slov tenkrát Řecko přehlížela, velikost svého národa.

Adamantios Korais věnoval velkou pozornost jazyku. Studium hovorového jazyka je podle Koraise mnohem důležitější a užitečnější nežli znalost nářečí dorského, aiolského nebo ionského. V úvodu k *Hellenské bibliotece*,⁴² tj. k edici starých řeckých básníků a prozaiků, vyjádřil své myšlenky o řecké osvětě a jazyce. Jazyk považuje za první a nejdůležitější prostředek k obrození národa. Korais vypracoval systém studia staré řečtiny, dal praktické rady, jak se zbavit barbarismů a očistit jazyk, kde hledat vhodná slova za turcismy a italismy, jak vypracovat slovník a frazeologii moderního jazyka, srovnaného se starou řečtinou. Slovník měl ukázat, že dnešní řečtina se vyvíjela z řečtiny staré a usnadnil by její studium i studium literatury. Nová gramatika řečtiny měla být podle Koraise dílem filosofické kritiky a měla být napsána teprve po shromáždění veškerého materiálu „živého dnešního h o v o r o v é h o (kathomilumenis) jazyka“.⁴³ Podle Therianose znamená Koraisův úvod k *Hellenské*

⁴¹ Tamtéž, str. 119.

⁴² „*Prodromos tis Ellinikis Vivliothikis*“ byl provázen obsáhlým úvodem, nazvaným *Avtoschedii stochasmi* (Příležitostné úvahy), který měl v Řecku velký ohlas. „*Prodromos*“ (Úvod) vycházel v letech 1805–1827. Vyšlo celkem 25 svazků.

⁴³ Před Koraisem neexistovala vlastně žádná novořecká spisovná jazyková norma. Vedle prací, psaných archaizujícím nebo starým hellenským jazykem, které byly

knihovně nejdůležitější a nejdokonalejší práci o reformě řecké osvěty a jazyka, jaká byla napsána od zániku byzantské říše.⁴⁴

Koraisovy komplexní návrhy na reformu jazyka a školství zahrnovaly vypracovanou síť škol, zdůvodnění, proč je třeba na státní útraty studovat v Evropě, určovaly úlohu řeckého patriarchátu apod. Korais doporučoval zavést do řeckých škol výchovně vzdělávací metody Pestalozziho. Důležité je rovněž to, že Korais upozorňoval na nutnost zaznamenávat lidová přísloví, „neboť jsou opravdovou filosofií lidu... nejlepším příkladem morálního stavu lidového“.⁴⁵ Koraisovo kritické vydání děl starých tvůrců našlo v Evropě velký ohlas, zvláště ve Francii a v Německu.⁴⁶

Je obecně známo, že počátky srbského nacionalismu, to je národního sebeuvědomování, zrodily se u Srbů v Uhrách. Podobná byla situace v Řecku. Jak jsme již uvedli, po míru v Karlovcích 1699 i později odstěhovalo se mnoho Řeků do Vídně, uherských měst, Terstu aj. Jak Korais, tak Dositej správně chápali význam kulturní práce v té části srbského, eventuálně řeckého národa, která byla pod správou „císařskokrálovského orla“, tj. v Uhrách, Rakousku, ale také v Moldavsku, Valašsku, Moskvě i jinde. Zde hledali základy nové srbské nebo řecké kultury.

Zakladatel novobulharské literatury Paisij Chilendarski si rovněž dobře uvědomoval, že Srbové „pod německou správou“ mají vyšší vzdělanost a kulturu. V celém Paisijově díle *Istorija slavjano-bolgarskaja* je nejvíce místa věnováno řecko-bulharským vztahům v minulosti. Bulharská buržoazní literární věda dlouho přistupovala k hodnocení vztahu Bulharů k Řekům ze šovinistických a nacionalistických pozic. Teprve některé poslední práce přinesly marxistické hodnocení Paisijova přístupu a vztahu k Řecku i řeckému lidu.⁴⁷ Správně ukázaly, že Paisij píše o řecko-bulharských vztazích dosti objektivně, třebaže idealizuje Bulhary.

„Osvícenská činnost bulharské předrenesance“ — jak je nazývá E. Georgiev⁴⁸ — čerpala nejen z ruských pramenů. Aktivní činnost řeckých osvícenců byla nepochybně známa jak Dositejovi, tak Paisijovi a bezprostředně i zprostředkovaně ovlivnila jejich názory. Uvedli jsme již, že mnozí významní řečtí osvícenci působili na Svaté hoře a byli Dositejovými i Paisijovými současníky. Dositej i Paisij byli bezprostředními svědky řeckých předobrozeneckých snah, vášnivých vlasteneckých diskusí i ostrého ideo-

lidu nesrozumitelné, objevovaly se také práce psané „barbarsko-prostým jazykem“. V úvodu k vydání Heliodorova díla *Příhody v Etiopii* roku 1804 Korais psal: „Já nazývám reformou jazyka ne pouze opravu různých barbaromorfních slov a syntaktických forem. Vidím ji v zachování mnoha jiných prvků, které chtějí vyškrtnout z jazyka ti, kteří nedostatečně prostudovali přírodu jazyka... Nikdo nemá právo říci lidem: ‚chci, abys takto mluvil a psal‘. Ti, co se pokoušejí vzdalovat se od obecného lidového jazyka, páchají zločin. Musíme reformovat a zlepšovat náš lidový jazyk, to však neznamená, že chcí psát tak, jak prostý lid mluví. To by byla demagogie.“

⁴⁴ D. Therianos, *Adamantios Korais*, sv. I–III, Terst 1889–1890.

⁴⁵ J. Djordjević, cit. dílo, str. 189.

⁴⁶ Tamtéž, str. 190.

⁴⁷ N. Todorov, *Bългарo-грăckite otnošenija prez XVIII v., otrazeni v Paisievata istorija*, ve sborníku Paisij Chilendarski i negovata epocha (BAN, Sofie 1962), str. 435–460.

⁴⁸ E. Georgiev, *Paisij Chilendarski — meždú Renesansa i Prosvěštenieto*, tamtéž, str. 253–283.

logického boje mezi dvěma liniemi řeckého národně osvobozenického úsilí.

Přímé důkazy o Paisijových stycích s řeckými osvícenci sice nemáme, soudíme však na ně z toho, že tu musil působit na Paisije (i Dositeje) vliv prostředí na Athosu. To, že „mnozí Řekové a Srbové“, jak uvádí Paisij, vytýkali Bulharům, že nemají vlastní dějiny, nemusilo na Paisije působit toliko v negativním smyslu, jak se dosud mnohdy ještě v odborné literatuře traduje. Mohla to být také pobídka z úst vzdělanějších Řeků, s nimiž Paisij dokonce služebně přicházel do styku jako „jeromonach a prougen Chilandarského kláštera“.⁴⁹

Je známo, že Paisijovi, stejně jako prvnímu historiku jihoslovanských národností Jovanu Rajićovi, byl jedním z podnětů k napsání jeho *Istoriije ruský překlad Orbiniho Království Slovanů*. Dosud však zůstává nevyřešena otázka, zda se Paisij setkal s Jovanem Rajićem r. 1758 na Athosu, kde v té době Rajić shromažďoval látku pro své dějiny jižních Slovanů. Někteří literární historikové se domnívají, že se oba obrozenci setkali a že Rajić vysvětlil Paisijovi některé otázky k uskutečnění záměru napsat dějiny Bulharů.⁵⁰ Jiní badatelé toto setkání pokládají za nedostatečně doložené.⁵¹ Ať tak či onak, ruský překlad *Orbiniho II regno degli Slavi* a setkání s představitelem obrozeneckého hnutí u Srbů (i kdybychom připustili, že k němu došlo) nemohlo být podle našeho názoru jediným impulsem k napsání *Istoriije slavjanoblgarské*. Myšlenky osvícenství se v 2. polovině 18. století šířily do Bulharska nejen srbským, ale i řeckým prostřednictvím.⁵² Paisijovy osvícenské a renesanční myšlenky se musily podle našeho názoru formovat delší dobu – hlavně pod vlivem řeckých osvícenců, kteří šířili také na Athosu ideje západoevropského osvícenství.⁵³ Vzniká otázka: nesetkával se snad Paisij (přínejmenším oficiálně) také s tehdejšími řediteli Athonské akademie Evgeniosem Vulgarisem, s básníkem a historikem K. Dapontesem a jinými vzdělanými Řeky, kteří v té době působili na Svaté hoře?

Dá se právem předpokládat, že při zrodu Paisijova díla působilo nejen ruské renesančně osvícenské hnutí a obrozenecké hnutí Srbů v Rakousku, nýbrž i neméně důležitý faktor řeckého osvícenství. Řecké osvícenské úsilí je výrazně demokratické, stejně jako Paisijovo dílo. Řecké, srbské a bulharské osvícenství spojuje i to, že vyzvedlo do popředí nutnost politického osvobození a samostatného státu.

Také Paisijovi (stejně jako Obradovićovi) byl jistě zřejmý důraz, jaký Řekové kladli na jazyk i vlastní kulturu a na dějiny svého národa. Domníváme se, že hledání kontinuity historického vývoje řeckého ná-

⁴⁹ N. Todorov, cit. dílo, str. 451–452.

⁵⁰ E. Georgiev, cit. dílo, str. 269; viz též F. Wollman, *Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů* (Praha 1958), str. 95.

⁵¹ Viz sborník *Paisij Chilandarski i negovata epocha* (BAN, Sofie 1962), str. 620.

⁵² B. Angelov, *Sávremennici na Paisij*, I (Sofie 1962), II (Sofie 1964). Viz též referát V. Bechyňové ve *Slavii* 35, 1966, str. 144–149, v němž právem koriguje některé Angelovovy názory.

⁵³ Česká bulharistka V. Bechyňová se domnívá, že Paisijovy dějiny i jiné bulharské historie konce 18. století nejsou osvícenské, že ohlas osvícenství se v Bulharsku objevil až ve čtvrté desítké 19. století. Viz VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968, Akta sjezdu 1 (Praha 1970), str. 348.

roda a řecké kultury značnou částí řeckého osvícenského hnutí i důraz dogmatického cařihradského patriarchátu na církevní historii, mohly být impulsem k zesílení a upevnění Paisijova slovanského vědomí, které je zřejmé zejména ve výkladech cyrilometodějského období. Proti reakční řecké církvi vytváří tak Paisij tradici pravoslavně slovanskou.

S tím souvisí také Paisijova koncepce poznání „rodu a jazyka“, vyjádřená v jeho Dějinách. Je zřejmé, že poznání jazyka zde Paisij chápe také v širším smyslu jako poznání slovanské národnosti. Koraisovo (ale i jeho řeckých předchůdců a současníků) „poznání antických dějin, kultury a jazyka“ je blízké Paisijovu poznání „rodu a jazyka“, stejně jako např. Lomonosovův „hluboký slovanský kmenový cit“.⁵⁴

Mnohdy se zapomíná, že Paisij i Dositej získali základní znalosti a kulturní prostředky právě na řecké půdě. Paisij sice psal, že se neučil „gramatice a politice“ [= způsobu života – I. D.], podobně jako jeden z nejvzdělanějších Řeků té doby Iosipos Misiidakas, který byl jeho současníkem. Ač byl autorem mnoha knih veršů a historicko-cestopisných próz, psal rovněž, že nemá „školy“. Těžko však se dá z toho vyvozovat, jak to činí Dimaras a přebírá Todorov, že tím chtěli Paisij i Misiidakas vyjádřit svůj „negativní vztah k existující školní výuce a k církevní scholastické literatuře a gramatice“.⁵⁵ Misiidakas, jak jsme se již zmínili, byl Vulgarisovým žákem a spolupracovníkem. Zdůrazňoval ohromný význam přírodních věd pro likvidaci nevzdělanosti, prosazoval zřizování nových škol místo stavby nových kostelů apod.

Ke společným rysům řeckých a srbských osvícenců patřilo také jejich rusofilství. Nejen Korais, ale i Psallidas, Vulgaris, Theotokis, Konstantas a mnozí jiní věřili, že osvobození Řecka přijde zvenku, především z Ruska. Korais však později viděl, že se mýlí, a obrátil se k Francii. Teprve Rigas Ferreos snad jako první vystoupil s myšlenkou, že Řecko a balkánské země vůbec se mohou osvobodit jenom vlastními silami. Ovšem názory, že se Řecko osvobodí za pomoci Ruska, ovlivňovaly i nadále nejen chudé vrstvy obyvatelstva, nýbrž i vzdělané lidi.

S tím přirozeně souvisela také politická východiska, která tito osvícenci viděli v osvíceném absolutismu. Zbožňování Kateřiny II., Josefa II., Ali paši Janninského aj. bylo součástí jejich vztahu k osvíceným monarchům. Opěvovali jejich činy, věnovali jim své knihy.⁵⁶ Dositejovým oblíbeným vladařem byl Josef II.; panegyrik na jeho slávu znamená nový moment v kritice náboženského dogmatismu. Vulgaris zase nazýval carevnu Kateřinu „Athénou z Arktu“. Byli toho názoru (stejně jako např. Lomonosov v době Petrově), že osvícený panovník je v dané historické situaci nejlepší formou vlády. Feudální absolutismus byl podle Marxe po-

⁵⁴ F. Wollman, cit. dílo, str. 90.

⁵⁵ N. Todorov, cit. dílo, str. 449.

⁵⁶ Tak tomu bylo nejen s Orfelinovým spisem Žitije Petra Velikog (Benátky 1772), nýbrž i s Psallidisovým poselstvím rakouskému mocnáři r. 1793, s jeho dílem Alithini Evdomonia, s Baldanisovou Odou, s Koraisovým pochvalným psaním o rakouském panovníkovi, Kateřině II., Josefu II., o Potěmkinově smrti, s Vulgarisovým přátelstvím s Potěmkinem a Potěmkinovou podporou v jeho činnosti, s Dositejovou bajkou Finiks i golubovi aj.

krokový historický jev a absolutní monarchii chápal Marx jako „civilizující centrum a zakladatelku nacionální jednoty“.

Národně osvobozenecké úsilí balkánských národů vstupuje v prvních desetiletích 19. století do nové fáze. S ním se také i nadále rozvíjejí vzájemné styky a vzájemné působení Srbů, Bulharů, Řeků a ostatních formujících se národů v mnoha oblastech politického a duchovního života.